

До питання про мовну ситуацію в Україні (кінець XIX - початок XX ст.)

Історична доля української літературної мови складалася так, що процеси її ународнення й боротьба за виживання та соціальний статус зумовлювалися й неодмінно супроводжувалися процесами демократизації всього суспільного життя. Так було і наприкінці XIX ст. В окреслений період активізувалась увага до питань розвитку української літературної мови, її подальшого граматичного, фонетичного, лексичного та орфографічного унормування, взаємозв'язку її з іншими мовами й територіальними діалектами. Характеризуючи цей період, С.Єфремов зазначав, що XIX вік взагалі був "переступною добою" в історії людської цивілізації, а в ньому саме середина визначила доконечно той шлях, що ним мала далі йти людськість у своїй неперервній ході до визволення [1; 90]. Окреслюючи місце і роль мови в системі українознавства, С.Єрмоленко наголошує, що історію української мови слід розглядати не лише як історію фонетичних змін, переходів звуків, зміну граматичних форм, а як долю мови, що віддзеркалює долю національної культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи. Тобто теза "історія мови – це історія народу" має бути зреалізована у висвітленні таких тем: походження української мови; етномовні конфлікти протягом минулих десятиліть; становище української мови в різних державах; мова і цілісність національної культури [2; 14].

Іван Франко зауважував, що перехідний час кінця XIX – поч. XX ст. – це той період, коли українська інтелігенція відходить від нейтрального українофільства і починає домагатися політичного розв'язання "українського питання". "Українське питання" на той час окреслювалося відстоюванням свого національного «я», звільненням від безлічі цензурних заборон і утисків, що тяжіли над українським словом, культивуванням своїх історично складених особливостей - "від прагнення до культурної творчості, до розкриття закладених у ньому природою духовних багатств", – зазначали автори книжки, яка так і називалась «Українське питання», (укладена за матеріалами часопису «Украинская жизнь» і видана 1917 р. у Петербурзі)[3; 4]. Її автори, серед яких імена відомих українознавців братів М.Грушевського та О.Грушевського, С.Єфремова, Ф.Корша, А.Кримського, С.Петлюри, С.Русової, М.Сумцова, одними з перших в українській науковій та публіцистичній літературі подали історію поневірян українського слова, яка пов'язана з десятками, сотнями таємних і гласних, санкціонованих та несанкціонованих актів, циркулярів, указів, розпоряджень, метою яких було знищити мову багатомільйонного народу, звести нанівець подвижницькі зусилля багатьох діячів українського відродження, переконати простий люд у другосортності, неприродності, безперспективності «малоросійського нарiччя».

Процеси формування нової української літературної мови наприкінці XIX ст., окрім внутрішньомовних суперечностей між різними структурними компонентами, ускладнювалися впливом суспільно-історичних і політичних чинників. На той час Україна була поділена між трьома державами: Росією, Австрією та Угорщиною. Зрозуміло, що кожна система відповідно окреслювала права й обмеження функціонування української мови в різних сферах життя. Дві третини української етнічної території перебували під владою Російської імперії. «У цій державі українська писемно-літературна мова переживала найчорніші, найсмутніші часи в XIX – на поч. XX ст., бо не тільки в офіційному, а й у шкільному вжитку була повністю витіснена російською. Панівні кола Росії не визнавали української мови навіть як окремишньої слов'янської. Було заборонено навіть український переклад Святого Письма, ввезення з-за кордону матеріалів, друкованих українською мовою", – зазначає В.Німчук [4; 9].

Перші видання «Кобзаря» і «Гайдамаків» Т.Шевченка побачили світ у Москві, але не сприймалися широкими колами російської інтелігенції, бо були написані українською

мовою. Багато російських видань рясніли замітками з приводу калічення російської мови «под хохлацкий лад». У редакційній статті до четвертого числа журналу «Съш отечества» автори зазначали: «Мы всю ма-лороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью. Как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками. Писать малороссийские стихи не все ли равно, что учиться играть на балалайке. Пусть люди сомнительного дарования пишут, как им угодно. Гребинке, например, можно посоветовать писать по-малороссийски. Но жаль видеть г-на Шевченко, когда он уродует русский язык "под хохлацкий лад"[5; 15]. Презирливим терміном «хохломанія» чиновники окреслили наростання політичного і національного самоусвідомлення в колах передової української інтелігенції. Спочатку спорадично з'явилися художні твори українською мовою, писали п'єси, призначені нібито для розваги, щоб посміятись, організовувались вистави і вечори, збирались і записувалися зразки народної творчості, в чому царська адміністрація не вбачала нічого «предосудительного». З цього приводу Д. Чижевський зауважував: «Ще в середині XIX століття сфера вжитку української мови була значно ширша, аніж 2-3 десятиліття пізніше. Так само українська мова була в ужитку населення дрібних міст і навіть жидівське населення часто добре володіло мовою українського народу»[6; 24].

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства в березні 1847 р. та покарання його провідних діячів хвиля презирства і споглядання "хохломанії" змінилася черговим шквалом переслідування. На українських патріотів посипалися брутальні звинувачення. М.Костомаров у листі до видавця "Колокола" М.Герцена писав, що після київського погрому забороненими стали всі твори гуртківців Кирило-Мефодіївського товариства, а цензура й шпигунство проти Малоросії набули особливого тиску: "... не только малороссийские книги подвергались недозволению являться в свет, преследовали даже ученые статьи о Малороссии; самые названия Украина, Малороссия, Гетманщина считались предосудительными" [7]. У зв'язку з цим на Україні в 1847 р. була опублікована одна книжка українською мовою, у 1848 – лише три, у 1849 – дві, у 1850 – одна, у 1851 – дві, у 1856 – п'ять. Аналізуючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства на сторінках трьохмісячника українознавства, С.Єфремов наголошував, що "Братство стало одним із часткових проявів внутрішнього нуртування на українському ґрунті, першим голосним криком збудженої до життя української нації"[1; 90].

Наприкінці 50-х років XIX ст., після смерті Миколи І культурно-освітнє життя в Україні частково поліпшилось. Зменшився тиск на україномовні видання: 1860-го р. в Україні було видано 24 книжки, у 1861 р. – 33, у 1862 – 41. У цей період набули значного поширення на Україні недільні школи, метою яких було поширення грамотності українською мовою серед широких верств, зокрема й серед дорослих. Перша недільна школа відкрилась у Києві у II пол. 1859 р., а у 1860 р. по містах і селах України їх нараховувалось до 68. Ці школи утримувались переважно на громадські кошти. Навчання проводили добровольці-вчителі та студенти, які не одержували за викладання ніякої платні. Реакційна частина суспільства ставилась до недільних шкіл вороже, представники ж української громадськості надавали їм великого значення і всіляко підтримували матеріально. Різноманітні кошти від влаштування концертів та літературних вечорів передавались на їх рахунок. Т.Шевченко у 1860 р. частину коштів від продажу "Кобзаря" передав на користь шкіл. З тією ж метою поет віддав автопортрет, написаний олійними фарбами, для розіграшу в лотерею. Портрет експонувався на виставці в Академії художеств.

Шевченко усвідомлював, що неосвіченість є однією з головних причин рабського становища людини в суспільстві. Співати пісень рідною мовою, хоча поет знав їх безліч, переказувати нею свою історію, розмовляти в побуті – цього замало. Тому в останні роки життя, уже тяжко хворий, Т.Шевченко склав українською мовою "Буквар" для учнів недільних шкіл. Кошти, виручені від продажу, теж передавались недільним школам. Шевченко збирався видати ще цілу низку підручників українською мовою, які б, крім читання й письма, давали початки знань з арифметики, етнографії, географії, космографії

та історії. "І коли все це створю, тоді назву себе майже щасливим," – писав поет у листі до П.Ф.Симиренка у 1861 р. Однак цим задумам не судилось здійснитися.

Захоплено вітав Тарас Григорович "Граматку" Пантелеймона Куліша (1859 р.) – "прекрасно, розумно, благородно" укладену книжку, називав її "першим вільним променем світла, здатним проникнути в стиснуту попами голову невільника". Однак реакційні кола російської інтелігенції не поділяли радості поета щодо появи граматики українською мовою. Особливо вирізнявся серед періодичних видань того часу журнал "Вестник юго-западной и западной России", що його видавав у Києві К.Говорський. Його автори, криючись під різними псевдонімами, проводили на своїх сторінках злісну антиукраїнську кампанію. Ось один із вірців мракобісся, підписаного "Малороссиянин": "Неужели комитет грамотности не читает русских книг и журналов и вовсе не прислушивается к общественному мнению? Ведь и "Московские ведомости", и "День", и "Вестник", и "Руководство для сельских пастырей" давно уже доказали, а общественное мнение давно уже согласилось с их доказательствами, что сочинение, печатание и распространение книжек на малорусском наречии, как и на всяком другом жаргоне, есть величайшее непотребство... Мы все малороссияне, искренне любящие наше прекрасное отечество – православную Россию и наш богатый, сильный и прекрасный язык русский, обязываемся сказать по совести, что малороссийская "граматка" (йдеться про "Граматку" П.Куліша для недільних шкіл) – самая вздорная и самая вредная пелепость" [8; 23-24].

На щастя, не всі представники вищої інтелігентної верстви московського суспільства підтримували такі думки. Відомий представник слов'янофільства Ю.Самарін у зверненні до російського громадянства закликав дати можливість українському народові вільно розвивати освіту й культуру, допомагати у створенні навчальних закладів рідною мовою, сприяти розвитку культурних надбань українського народу, його самобутності: "Пусть народ украинский развивает свою духовную самобытность во всей народной оригинальности ея стремлений; пусть учреждения, для него созданныя, приспособляются более и более к местным его потребностям" [9; 232]. Проте таких виступів було замало. В основному тогочасна преса рясніла промовистими нападками і на українську мову, яку вважали наріччям, наголошувалося на її діалектності, придатності лише до хатнього вжитку: "... есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные им областные наречия" [10; 5:17]. Потрібно дивитися й на українську історію, яка, на думку "неистового" Віссаріона Белінського, є лише побічним "ручьем", який має впадати у велику ріку російської історії, як і народ, що завжди був плем'ям і ніколи народом, а тим більше – державою: навіть на українського генія світового масштабу Шевченка, в постаті якого він бачив "любителя хохлацкого патриотизма. Зтот хохлацкий радикал написал два пасквиля – один на государя и императора, другой – на государыню и императрицу..." [10; 12:440].

Полемізуючи з В.Белінським, П.Куліш писав, що ніхто навіть з по-іноземному цивілізованих українців не відрікся від Шевченка, "составляющего лучшее украшение нашей словесности" [11]. Тільки Куліш міг так сміливо виступити проти злісних нападок Белінського на українську мову та літературу й аргументовано доводити право народу на свою мову та літературу цією мовою. На насмішки Белінського ("Хороша литература, которая только и дышит, что простоватостию крестьянского языка и дубоватостию крестьянского ума!") Куліш відповів у статті "Простонародность в украинской словесности" [7; т.2], де засвідчив ґрунтовне знання витоків, джерельної бази двох мов, спільних і відмінних рис, мовної ситуації й рівня культури в Україні та Росії до приєднання України до Росії і після приєднання [12; 23].

В умовах бездержавності, постійного урізування прав українців, заборон української мови, було нечуваним зухвальством уболівати за долю української мови, вважати її здатною для розвитку і культурного життя, наполягати на її самобутності і придатності до серйозної літератури, а тим паче замислюватись над рідномовною освітою

для українського народу. Прикладом такої сміливості стали "Буквар" Т.Шевченка та "Граматка" української мови П.Куліша.

Викладав у недільних школах Михайло Драгоманов. Основною метою викладання, на його думку, була необхідність надання українському народові освіти в найбільш доступній та зрозумілій для нього формі – народною українською мовою. Справу освіти педагог намагався поставити на глибоку національну основу. Драгоманов вважав, що навчання слід починати рідною мовою. Працюючи в недільних школах, Драгоманов планував запровадити початкове навчання в малоросійських губерніях українською мовою, проводив агітацію за навчання рідною мовою на основі педагогічного принципу. Він покладав багато надій саме на недільні школи як на перший крок у цьому напрямі: "Молодь, а далі й старі, а з часом і дами в шовку сіли з хлопцями й дівчатами за азбуку й дошку," – зазначав Драгоманов [13; 40]. Однак царський уряд, чиновництво, російські священники з самого початку перешкоджали роботі українських недільних шкіл. Невдовзі посипались доноси, звинувачення у політичній пропаганді. Це налякало реакційну частину суспільства, а відтак і царську адміністрацію. 12 червня 1862 р. розпорядженням міністра освіти всі недільні школи було закрито.

Сьогодні, національно і духовно відроджуючись, ми повинні незаангажовано подивитися та переосмислити всі сторінки нашої історії, зокрема історії українознавства. Переглядаючи їх, ми побачимо імена кращих діячів українського народу, насамперед науковців і освітян, які невпинно працювали над відродженням історичної пам'яті й усвідомленням національної особовості українства.

Література:

1. Єфремов С. Біля початків українства // Україна. – 1924. – Кн. 1-2.
2. Історія української мови: Хрестоматія // Упоряд. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. Автор передм. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 1996.
3. Українське питання. – К.: Вид. ім.О.Теліги, 1997.
4. Німчук В. Історія української мови як державної // Українська мова як державна в Україні: 36. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1999.
5. Горбачук В. Від Переяслава до УНР // Барви української мови. – К.: Вид. дім "КМ АCADEMIA", 1997. .
6. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. – К.: Вид. центр "Просвіта", 1999.
7. Письмо к издателю "Колокола" // Літературна Україна. – 1990. – 14 жовтня.
8. "Вестник юго-западной и западной России". – 1861 р., Т.IV. – Кн. 12.
9. Русский архив. – 1877. – Т.2.
10. Белинский В.Г. История Малороссии // Поли. собр. соч. – М., 1956.
11. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989.
12. Мацько Л. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови // Дивослово. – 2000. – №8.